

विविध साथरोगाचे सर्वेक्षण नियंत्रण तसेच
त्यानुषंगाने उद्भवणारे साथरोग उद्रेक
आटोक्यात आणण्यासाठी विविध स्तरावरून
कृती योजना अंमलात आणण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सार्वजनिक आरोग्य विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक : साथरो-२०१५/प्र.क्र.४९७/आ-५
गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय आवार,
संकुल इमारत, १० वा मजला, मंत्रालय, मुंबई
तारीख : १ जुलै, २०१६

वाचा : १) शा. नि., सा.आ.वि. क्र. संकीर्ण-२०१५/प्र.क्र.१२५/सेवा-२, दि.११ फेब्रुवारी, २०१६.

२) शा. नि., सा.आ.वि. क्र. साथरो-२०१५/प्र.क्र.४९७/आरोग्य-५, दि.२३ डिसेंबर, २०१५.

प्रस्तावना :

पावसाळा ऋतू हा अनेक साथरोगांचा पारिषण कालावधी असतो. या कालावधीत ब-याच वेळा जलजन्य तसेच कीटकजन्य आजारात वाढ होताना दिसते. स्वाईन फ्ल्यू सारखा हवेवाटे पसरणारा श्वसनसंस्थेचा आजारही या कालावधीत वाढीस लागू शकतो. कोकणपट्टीच्या प्रदेशात लेप्टोस्पायरोसिस या आजाराचेही बहुसंख्य रुग्ण मान्सून कालावधीत आढळतात. साथरोगाचे प्रभावी नियंत्रण करण्यासाठी प्रत्येक साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमाच्या राष्ट्रीय मार्गदर्शक सूचना उपलब्ध असून सदर मार्गदर्शक सूचना संकलीत स्वरूपात या शासन परिपत्रकाद्वारे संबंधित नोडल अधिकारी-यांना देण्यात येत आहेत.

शासन परिपत्रक :

विविध साथरोगाचे सर्वेक्षण, नियंत्रण तसेच या अनुषंगाने उद्भवणारे साथरोग उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी शासनाने दि. ११ फेब्रुवारी २०१६ च्या शासन निर्णयानुसार विविध स्तरावर नोडल अधिकारी नेमण्यासंदर्भात आदेशित केले आहे. त्यानुसार प्रत्येक स्तरावर नोडल अधिकारी निवडण्यात यावेत. साथरोगाला प्रभावी आळा घालण्यासाठी दिनांक २३ डिसेंबर, २०१५ च्या शासन निर्णयानुसार स्थापन करण्यात आलेल्या जिल्हा समन्वय समित्यांच्या नियमित स्वरूपात बैठका घेऊन तेथे घेतलेल्या निर्णयानुसार अंमलबजावणी होईल याची दक्षता घेणे अत्यावश्यक आहे. तसेच दिनांक १७ डिसेंबर, २०१५ च्या महाराष्ट्र शासनाच्या अधिसूचनेनुसार डेंग्यू आणि स्वाईन फ्ल्यू हे आजार नोटिफायेबल करण्यात आले आहेत.

साथरोग प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी खाली नमूद केलेल्या सर्वसाधारण बाबींकडे सर्व संबंधित अधिका-यांनी लक्ष देणे आवश्यक आहे :-

- नियमित सर्वेक्षण
- सर्वेक्षण, निदान आणि उपचार सुविधांची सर्व शासकीय आरोग्य संस्थांमधील उपलब्धता तसेच या संदर्भात खाजगी आरोग्य संस्थांशी समन्वय
- सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, संदर्भिय प्रयोगशाळा या माध्यमातून विविध साथरोगाच्या निदानाची सुविधा
- साथरोग निदान व उपचारासाठी औषधे आणि इतर साधनसामुग्रीचा पुरेसा पुरवठा
- विविध साथरोगांचे निदान, उपचार, प्रतिबंध आणि नियंत्रण विषयी शासकीय तसेच खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांचे आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण
- साथरोग नियंत्रणासाठी ग्राम विकास, महिला बाल कल्याण, नगर विकास, पाणी पुरवठा व स्वच्छता, कृषी, पशुसंवर्धन आणि वन विभागाशी नियमित समन्वय
- साथरोग प्रतिबंधासाठी विविध माध्यमातून जनतेचे प्रबोधन

साथरोग नियंत्रणाच्या वरील सूचना सर्वसाधारण स्वरूपाच्या असून साथरोग नियंत्रणाबाबतच्या विशिष्ट मार्गदर्शक सूचना सोबत परिशिष्ट १ ते ५ मध्ये जोडल्या आहेत. सर्व नोडल अधिकारी/अंमलबजावणी अधिकारी यांनी सदर मार्गदर्शक सूचनांचे काटेकोरपणे अनुपालन करावे.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१६०७०११४५८३५७११७ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने.

(वि.स.ब्राह्मणे)

कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य, यांचे सचिवालय , राजभवन, मुंबई.
२. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.

३. मा.मंत्री (सार्वजनिक आरोग्य), मा.मंत्री (वै.शि. व औ.द्र), मा.मंत्री (ग्राम विकास), मा.मंत्री (पाणी पुरवठा), मा.मंत्री (नगर विकास) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
४. मा.राज्यमंत्री (सार्वजनिक आरोग्य), मा.राज्यमंत्री (वै.शि. व औ.द्र), मा.राज्यमंत्री (ग्राम विकास), मा.राज्यमंत्री (पाणी पुरवठा), मा.राज्यमंत्री (नगर विकास) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
५. आयुक्त (कु.क.) तथा अभियान संचालक, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, मुंबई.
६. आयुक्त, अन्न व औषध प्रशासन, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, मुंबई.
७. प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण सोसायटी, वडाळा, मुंबई.
८. जिल्हाधिकारी (सर्व)
९. आयुक्त, महानगरपालिका (सर्व)
१०. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद (सर्व)
११. सर्व मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग
१२. पोलीस आयुक्त (सर्व)
१३. संचालक, आरोग्य सेवा, मुंबई
१४. संचालक, वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन, मुंबई.
१५. सहआयुक्त, अन्न व औषध प्रशासन, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, मुंबई
१६. अधिष्ठाता, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय (सर्व)
१७. सहसंचालक, आरोग्य सेवा (हि.ह. व ज.रो), पुणे.
१८. संबंधीत सर्व नोडल अधिकारी
१९. उपसंचालक, आरोग्य सेवा (सर्व परिमंडळे)
२०. जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हापरिषद (सर्व)
२१. प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय यांचे स्वीय सहायक
२२. सहसचिव/ उपसचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग (सर्व)
२३. निवडनस्ती (आरोग्य-५)

परिशिष्ट १

हिवताप :

हिवताप हा प्लास्मोडियम या परजीवीमुळे होणारा आणि डासांमार्फत पसरणारा आजार आहे. राज्यातील मुंबई, रायगड, ठाणे या शहरी आणि गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया या अदिवासी जिल्ह्यांमध्ये हिवतापाचे प्रमाण अधिक आहे.

हिवताप प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी खालील सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत -

- **ताप रुग्णांचे नियमित सर्वेक्षण** - प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्तरावर आरोग्य कर्माचा-यांचे पंधरवडी सर्वेक्षणाचे कॅलेंडर तयार केले जावे. दरमहाच्या सर्वेक्षणातून कोणतेही गाव अथवा वाडी सुटणार नाही, याची दक्षता घेतली जावी. याच धर्तीवर शहरी/निमशहरी भागातील वॉर्ड निहाय नियोजन करावे.
- **कीटकशास्त्रीय सर्वेक्षण** - हिवतापासह इतर सर्व कीटकजन्य आजारांच्या प्रभावी नियंत्रणासाठी प्रत्येक गावपातळीवर/ शहरी भागात साप्ताहिक स्वरूपात कीटकशास्त्रीय सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे. या मुळे हिवताप, डेंग्यू, चिकनगुनिया इ. आजारांचे संभाव्य उद्रेक वेळेत लक्षात येऊन ते नियंत्रणात आणणे शक्य होते.
- **शहरी भागातील सर्वेक्षणासाठी मनुष्यबळ** - शहरी विभागात ताप रुग्ण तसेच कीटक शास्त्रीय सर्वेक्षणासाठी लोकसंख्येनुसार मनुष्यबळ नियुक्त करणे आवश्यक आहे.
- **मलेरिया क्लिनिक** - प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ उपलब्ध असणा-या प्रत्येक आरोग्य संस्थेत हिवतापाच्या शीघ्र निदानाकरिता मलेरिया क्लिनिक कार्यरत असणे, आवश्यक आहे.
- **राष्ट्रीय हिवताप उपचार धोरण २०१३** - प्रत्येक हिवताप रुग्णाला राष्ट्रीय हिवताप उपचार धोरण २०१३ नुसार समूळ उपचार देणे आवश्यक आहे. (संदर्भ - www.nvbdc.gov.in)
- **एकात्मिक कीटक व्यवस्थापन** - वैयक्तिक संरक्षण, रासायनिक, जैविक आणि परिसर अभियांत्रिकी अशा विविध माध्यमातून कीटक नियंत्रण करणे, हा कीटकजन्य आजार नियंत्रणाचा पाया आहे. यामध्ये स्थानिक स्वराज्यसंस्थांनी स्वतःहून पुढाकार घेऊन काम करणे आवश्यक आहे.
- **आंतरविभागीय समन्वय**
- **आरोग्य शिक्षण** - दरवर्षी जून हा महिना - हिवताप विरोधी महिना म्हणून विविध लोकाभिमुख कार्यक्रमांनी साजरा केला जावा.

परिशिष्ट २

डेंग्यू/ चिकनगुनिया :

डेंग्यू/ चिकनगुनिया एडीस इजिप्ती या डासामार्फत पसरणारे विषाणूजन्य आजार आहेत. वाढते शहरीकरण, पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, पाणी साठवण्याच्या पद्धती, स्थलांतर, विकास कामे अशा विविध कारणांमुळे डेंग्यूचे प्रमाण शहरी भागात वाढताना दिसते आहे. चिकनगुनिया ग्रामीण भागात तसेच शहरी भागातही आढळून येतो.

डेंग्यू/ चिकनगुनिया प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी खालील सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत

- **ताप रुग्णांचे नियमित सर्वेक्षण**
- **किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण** - किटकजन्य आजारांच्या प्रभावी नियंत्रणासाठी प्रत्येक गावपातळीवर/ शहरातील वॉर्डस्तरावर साप्ताहिक स्वरूपात किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे. यामुळे हिवताप, डेंग्यू, चिकनगुनिया इ. आजारांचे संभाव्य उद्रेक वेळेत लक्षात येऊन ते नियंत्रणात आणणे शक्य होते.
- **शहरी भागातील सर्वेक्षणासाठी मनुष्यबळ** - शहरी विभागात ताप रुग्ण तसेच किटक शास्त्रीय सर्वेक्षणासाठी लोकसंख्येनुसार मनुष्यबळ नियुक्त करणे आवश्यक आहे. पारिषद कालावधीत कंत्राटी स्वरूपातील मनुष्यबळाची नियुक्ती महत्वाची भूमिका बजावू शकते.
- **सेंटीनल सर्वेक्षण रुग्णालये** - डेंग्यू, चिकनगुनिया आजाराच्या निदानासाठी राज्यात ३४ सेंटीनल सर्वेक्षण रुग्णालये कार्यरत आहेत. प्रत्येक उद्रेकातील किमान ५% ताप रुग्णांचे रक्तजल नमुने या प्रयोगशाळांकडे पाठविणे आवश्यक आहे.
- **राष्ट्रीय डेंग्यू मार्गदर्शक सूचना २०१४** - डेंग्यू नियंत्रण आणि उपचारासाठी सविस्तर सूचना या पुस्तिकेत देण्यात आल्या आहेत. सदर पुस्तिका www.nvbdc.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. या अनुषंगाने शासकीय तसेच खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांचे आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण घेणे आवश्यक आहे.
- **एकात्मिक कीटक व्यवस्थापन** - वैयक्तिक संरक्षण, रासायनिक, जैविक आणि परिसर अभियांत्रिकी अशा विविध माध्यमातून कीटक नियंत्रण करणे, हा कीटकजन्य आजार नियंत्रणाचा पाया आहे. प्रत्येक स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या स्तरावर डास नियंत्रण समिती (Mosquito Abatement Committee) ची स्थापना करून सदर समितीची बैठक दर तीन महिन्यातून एकदा घेण्यात यावी. यामुळे डासोत्पत्ती कमी करण्यासाठी आंतरविभागीय समन्वय साधणे सुकर होईल.

- **लोकसहभाग** - शालेय विद्यार्थी, लोकप्रतिनिधी आणि इतर नागरिकांचा सहभाग डेंग्यू/चिकनुनिया नियंत्रणात घेण्यात यावा. दरवर्षी जुलै हा महिना - डेंग्यू विरोधी महिना म्हणून विविध उपक्रमांनी साजरा करावा.
- **आंतरविभागीय समन्वय** - साथरोग नियंत्रणासाठी दर ३ महिन्यातून सर्व संबंधित विभागांची (पाणी पुरवठा व स्वच्छता, वन, पशुसंवर्धन, कृषी) बैठक घेण्यात यावी. या बैठकीत साथरोग नियंत्रणासाठी प्रत्येक विभागाची जबाबदारी निश्चित करण्यात यावी.
- **आरोग्य शिक्षण** - साथरोग नियंत्रणासाठी जनतेचे प्रबोधन करण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर करण्यात यावा. विविध आरोग्य दिनाच्या निमित्ताने वेगवेगळे कार्यक्रम व उपक्रम राबवून हे साधता येईल.

परिशिष्ट ३

जलजन्य आजार :

अतिसार, हगवण, गॅस्ट्रो, कॉलरा, विषाणूजन्य कावीळ, विषमज्वर हे दूषित पाण्यावाटे पसरणारे प्रमुख आजार आहेत. जलजन्य आजार नियंत्रणासाठी पाणी गुणवत्ता नियंत्रण हा पायाभूत घटक असून ही जनतेला स्वच्छ पिण्याचे पाणी पुरविणे, ही स्थानिक स्वराज्य संस्थेची जबाबदारी आहे.

जलजन्य आजार प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी खालील सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत -

नियमित सर्वेक्षण

- साथरोग नियंत्रणासाठी लागणारी इपिडेमिक कीट मधील औषधे आरोग्य संस्था स्तरावर नियमित उपलब्ध असावीत.
- लहान मुलांमधील अतिसारात क्षारसंजीवनी आणि झिंक गोळ्यांचा सुयोग्य वापर
- जलजन्य उद्रेकाच्या ठिकाणाहून किमान ५% रुग्णांचे शौच नमुने अथवा संशयित विषमज्वर उद्रेकात रक्तनमुने तपासणीसाठी पाठविणे आवश्यक आहे.
- **पाणी गुणवत्ता संनियंत्रण** - सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमार्फत नियमित पाणी गुणवत्ता संनियंत्रण करण्यात येते. याकरीता आपल्या भागातील सर्व पाणी स्रोतांचे नमुने तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील पाणी नमुने नियमितपणे तपासण्यासाठी पाठविले जाणे गरजेचे आहे.
- **टी सी एल पावडर गुणवत्ता नियंत्रण** - स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे उपलब्ध असलेली टी सी एल पावडर निकषाप्रमाणे उत्कृष्ट गुणवत्तेची (उपलब्ध क्लोरीन २० % पेक्षा जास्त) आहे का, याची ही तपासणी सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमार्फत नियमितपणे केली जाणे आवश्यक आहे.
- **द्वैवार्षिक स्वच्छता सर्वेक्षण** - पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग आणि सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने वर्षातून दोन वेळा राज्यातील सर्व पाणी स्रोतांचे स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. या वेळी पाणी स्रोताच्या गुणवत्तेनुसार ग्रामपंचायतीला लाल, पिवळे आणि हिरवे कार्ड दिले जाते. या अनुषंगाने पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाद्वारे निर्गमित करण्यात आलेल्या शासन निर्णयाचे अवलोकन करावे आणि त्या नुसार कार्यवाही करावी.
- **शीघ्र प्रतिसाद पथक** - प्रत्येक जिल्हा स्तरावर तसेच मनपा/नपा स्तरावर साथरोग नियंत्रण तसेच उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी शीघ्र प्रतिसाद पथक कार्यरत असणे आवश्यक आहे.
- अतिजोखमीच्या गावांची तसेच शहरी भागात वॉर्डची निवड आणि त्या साठी विशेष कार्ययोजना
- संभाव्य साथरोग उद्रेक ओळखण्याकरीता आशा कार्यकर्ती/ लिंक वर्कर/ मास (MASS) चा सहभाग
- आंतरविभागीय समन्वय
- आरोग्य शिक्षण

परिशिष्ट ४

स्वाइन फ्ल्यू (H1N1) :

स्वाइन फ्ल्यू हा आजार इन्फ्ल्युएंझा ए एच १ एन १ या विषाणूपासून होतो. सर्दी, घशात खवखव, ताप, अंगदुखी ही या आजाराची सर्वसामान्य लक्षणे आहेत. आजारी व्यक्तीच्या शिकण्या-खोकण्यातून उडणा-या थेंबावाटे हा आजार पसरतो.

सर्वसाधारणपणे या आजाराचे स्वरूप हे सौम्य असते त्यामुळे सर्वसामान्य नागरिकांनी या आजाराला न घाबरता हा आजार पसरू नये यासाठी खबरदारी घ्यावयाची गरज आहे.

स्वाइन फ्ल्यू संदर्भातील सविस्तर मार्गदर्शक सूचना www.mohfw.nic.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.

प्रयोगशाळा तपासणी -

फ्ल्यू सदृश्य लक्षणे असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीची प्रयोगशाळा तपासणी करण्याची आवश्यकता नाही .

फ्ल्यू सदृश्य लक्षणे असलेल्या व्यक्तीचे अ, ब, क या तीन गटात वर्गीकरण करण्यात आलेले असून प्रयोगशाळा चाचणीची वाट न पाहता रुग्णांवर या वर्गीकरणानुसार विनाविलंब उपचार करणे आवश्यक आहे .

करावयाच्या उपाययोजना -

- आवश्यकतेनुसार विलगीकरण कक्ष आणि स्क्रीनिंग सेंटरची स्थापना
- महानगरपालिका क्षेत्रात साथरोगासाठी शासकीय रुग्णालयांत खाटांची संख्या अपुरी असेल तर खाजगी रुग्णालयांना त्यांच्याकडील ५% खाटा साथरोगाच्या रुग्णांकरीता राखीव ठेवण्याबाबत सूचित करण्यात यावे.
- पुरेसा औषधपुरवठा
- खाजगी औषध दुकानांमध्ये ऑसेलटॅमीवीर उपलब्धते करीता अन्न व औषध प्रशासनाशी नियमित समन्वय
- फ्ल्यू लसीकरण केंद्राद्वारे अतिजोखमीच्या व्यक्तींना लसीकरण
- आरोग्य संस्थेमध्ये कार्यरत विशेषज्ञांचे व्हेन्टीलेटर आणि उपचार विषयक प्रशिक्षण
- आरोग्य शिक्षण.

स्वाइन फ्ल्यू प्रतिबंध व नियंत्रणाच्या अनुषंगाने जनतेला सातत्याने विविध माध्यमांद्वारे पुढील संदेश देणे आवश्यक आहे .

इन्फ्ल्युएंझा टाळण्यासाठी हे करा -

- वारंवार साबण आणि स्वच्छ पाण्याने हात धुवा.
- पौष्टिक आहार घ्या.
- लिंबू, आवळा, मोसंबी, संत्री, हिरव्या पालेभाज्या अशा आरोग्यदायी घटकांचा आहारात वापर करा.
- पुरेशी झोप आणि विश्रांती घ्या.
- भरपूर पाणी घ्या.
- शिंकताना, खोकताना नाक आणि तोंडावर रुमाल धरा.
- डॉक्टरांच्या सल्ल्याने योग्य ते उपचार विनाविलंब सुरु करा. फ्ल्यूवरील उपचार ४८ तासांच्या आत सुरु झाल्यास ते अधिक गुणकारी ठरतात.

इन्फ्ल्युएंझा टाळण्याकरिता हे करू नका -

- सार्वजनिक ठिकाणी थुंकू नका.
- फ्ल्यूची लक्षणे असतील तर हस्तांदोलन करू नका.
- आपल्याला फ्ल्यू सदृश्य लक्षणे असतील तर गर्दीच्या ठिकाणी जावू नका.

परिशिष्ट - ५

लेप्टोस्पायरोसिस :

लेप्टोस्पायरोसीस हा लेप्टोस्पायरा या रोगजंतुमुळे होणारा आजार आहे. महाराष्ट्रात कोकण विभागात हा आजार विशेषकरून आढळतो.

रोग प्रसार - रोगबाधीत प्राणी (मुख्यतः उंदीर, डुक्कर, गाई, म्हशी, कुत्री) यांच्या लघवीवाटे हे जंतू बाहेर पडतात. या प्राण्यांच्या लघवीने दूषित झालेले पाणी, माती, भाज्या यांचा माणसाशी संपर्क आल्यास हा रोग होतो.

उपचार- पेनिसिलीन/ डॉक्सीसायक्लीन/ टेट्रासायक्लिन ही प्रतिजैवके या आजारासाठी प्रभावी आहेत.

प्रतिबंधात्मक उपाय योजना -

- दैनंदिन तापरुग्ण सर्वेक्षण
- अतिजोखमीच्या व्यक्तींना प्रतिबंधात्मक उपचार
- आरोग्य संस्था स्तरावर निदान आणि उपचाराची सुविधा
- लेप्टोस्पायरोसिस नियंत्रण मार्गदर्शक सूचना www.ncdc.nic.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
- शासकीय तसेच खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांचे लेप्टो संदर्भात प्रशिक्षण
- पशुसंवर्धन, कृषी विभागाशी समन्वय

जनतेचे आरोग्य शिक्षण -

- १) दूषित पाणी, माती किंवा भाज्यांशी मानवी संपर्क टाळणे.
- २) दूषित पाण्याशी संपर्क ठेवणे, अपरिहार्य असल्यास रबर बुट, हात मोजे वापरावेत.
- ३) प्राण्यांच्या लघवीमुळे पाणीसाठे दूषित होऊ नयेत, याची काळजी घेणे .
- ४) उंदीर नियंत्रण.
